

Спеціалізована вчена рада
Київського інституту держави та права імені В.М. Корецького НАН України
ВІДГУК

офіційного опонента

кандидата юридичних наук, доцента

Дзери Ірини Олександрівни

на дисертацію

Богданової Валерії Володимирівни

на тему:

**«ПІДСТАВИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ
ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ»,**

подану на здобуття наукового доктора філософії
в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право»

Актуальність теми дослідження. Обрана Богдановою В.В. тема дисертаційного дослідження є надзвичайно актуальною, адже реалізація Україною реформ ринкового спрямування та євроінтеграції передбачає не лише забезпечення ефективного здійснення учасниками цивільних відносин своїх прав, але і гарантування та захист прав учасників цих правовідносин, особливо в сфері договірних відносин. Цивільне законодавство врегульовує загальні засади цивільно-правової відповідальності та звільнення від неї. Водночас відповідальність за порушення договірних зобов'язань має певні особливості, обумовлені відмінними підставами та умовами цивільно-правової відповідальності та можливістю врегулювання таких підстав договором. Відтак визначення таких особливостей потребує окремого дослідження. В останні десятиліття в Україні відбувається активна трансформація цивільного законодавства, з врахуванням активного застосування судами практики ЄСПЛ, яка вимагає адекватного законодавчого врегулювання відповідними правовими механізмами. Крім того, триває оновлення цивільного законодавства шляхом його рекодифікації, що потребує визначення цивільно-правових норм у сфері договірної відповідальності, що потребують змін чи вдосконалення.

Все вищевикладене визначає об'єктивну необхідність в теоретичному аналізі правовідносин у сфері цивільно-правової відповідальності, в дослідженні

концептуальних положень та правової природи такого виду відповідальності та підстави для її звільнення.

Підстави і умови цивільно-правової відповідальності завжди викликали і викликатимуть особливий інтерес цивілістів. Але потреба в комплексному дослідженні теоретичних питань звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань, особливо в сучасних умовах, не тільки залишається актуальною, а й є практично обумовленою.

У сучасній цивілістиці було здійснено низку досліджень, що стосуються цивільно-правової відповідальності. Однак жодного комплексного наукового дослідження підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань не було здійснено. Стосовно дисертаційних досліджень, то слід відзначити дисертації Верховець А. А. «Цивільно-правова відповідальність за порушення договору» (2010), Гриняка Б. Б. «Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в цивільному праві України» (2007); Канзафарової І.С. «Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні» (2007), Кравчук Д. В. «Цивільно-правова відповідальність держави за шкоду, заподіяну приватним особам» (2020), Подколзіна І.В. Збитки та їх відшкодування в договірному праві України (2010), Тарасенко Л.В. «Цивільно-правова відповідальність за порушення грошових зобов'язань» (2006), Церковної О.В. «Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди» (2008), а також інших науковців, предметом яких було дослідження окремих видів цивільно-правової відповідальності. Водночас більшість з них було присвячено або загальним положенням про такий вид юридичної відповідальності або стосувалися конкретного виду такої відповідальності за порушення певних суб'єктивних цивільних прав. Крім того, більшість таких досліджень здійснювалася 10-20 років тому, а цивільне законодавство України постійно оновлюється. Відтак все це свідчить про те, що тема дисертаційного дослідження Богданової В.В. є вкрай актуальною.

Оцінка обґрунтованості наукових положень дисертації, висновків і рекомендацій, їх достовірності і новизни. Дисертаційне дослідження Богданової

В.В. містить наукові положення, які мають науково-теоретичне значення і практичну спрямованість. Науковою новизною відзначається, передусім, саме дисертаційне дослідження, оскільки в сучасній правовій доктрині комплексні наукові дослідження підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань, не проводилися.

Теоретичне та практичне значення полягає у тому, що розглянуті в ній положення та запропоновані пропозиції можуть використовуватись для подальшої наукової розробки та прикладного дослідження правових засад цивільно-правової відповідальності. Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані в законотворчій діяльності при розробці нормативно-правових актів та в практичній діяльності адвокатів та суддів, а також у навчальному процесі при викладенні дисциплін «Цивільне право», «Договірне право». Переважна частина положень, висновків, винесених автором на захист добре аргументовані, заслуговують на увагу та підтримку, а окремі з них могли б бути успішно використані при розробці змін та доповнень до актів цивільного законодавства у сфері цивільно-правової відповідальності.

Дисертанткою належно сформульовані мета і наукові завдання дослідження, їх формулювання та послідовність дозволяють розкрити основний зміст представленої теми. Об'єкт і предмет дисертаційного дослідження визначені у відповідності з вимогами Міністерства освіти і науки України. Методологічна основа дослідження дозволяє стверджувати, що охоплені матеріали в повній мірі сприяли дисертанту у вирішенні наукових задач та досягненні поставленої мети. З дисертації вбачається, що наукове дослідження виконане на високому рівні, і дисертанткою отримано нові важливі для цивілістики положення.

Дисертанткою були вирішені основні завдання: надано загальну характеристику цивільно-правової відповідальності за законодавством України та умови для її настання, досліджено загальні засади звільнення від цивільно-правової відповідальності, визначено правову природу звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань, досліджено поняття та

правова природа неможливості виконання зобов'язань а також форс-мажорних обставин і їх співвідношення з обставинами непереборної сили. Окрему увагу дисертантка в роботі приділила правовому значенню воєнного стану в Україні в контексті звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань, а також проаналізувала зарубіжний досвід в цій сфері. На підставі комплексного дослідження основних нормативно-правових актів, судової практики та досягнень цивілістичної науки дисертанткою сформульовано пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення цивільного законодавства України та практики його застосування.

Насамперед варто відзначити вдало продуману і виважену в цілому структурну побудову дисертації, спрямовану ідеї комплексного аналізу цивільно-правової відповідальності, яка складається з вступу, 3 розділів та 7 підрозділів, при цьому підрозділ 2.2 в свою чергу поділений на 4 пункти. За такого підходу автор забезпечила логічний і послідовний розгляд досліджуваної проблеми.

Обґрунтованість і новизна наукових положень, викладених в дисертаційному дослідженні, полягає в тому, що автор на достатньому теоретичному рівні розкрив положення та висновки про :

- Основні характеристики цивільно-правової відповідальності;
- Авторське визначення цивільно-правової відповідальності ;
- Визначення спільних та відмінних ознак договірної та недоговірної відповідальності;
- Особливе місце переддоговірної відповідальності серед видів відповідальності;
- Авторське визначення поняття «перешкоди», надано їх класифікацію;
- Авторську диференціацію ступенів неможливості виконання зобов'язання;
- Авторське визначення обставин непереборної сили;
- Невиправданість класифікації обставин непереборної сили як різновиду випадку;
- Необхідність розмежування форс-мажорних обставин та істотної зміни обставин;

– Необхідність запровадження в українське законодавство концепції «розумних зусиль» для превентивного стандарту поведінки для сторін договірних відносин.

Також належним рівнем обґрунтованості відзначаються і інші положення дисертаційного дослідження, які зроблені дисертанткою в окремих розділах роботи.

Так, перший розділ присвячено загальній характеристиці цивільно-правової відповідальності. З цією метою дисертанткою у підрозділі 1.1 зосереджено увагу на дослідженні основних сучасних підходів до розуміння поняття цивільно-правової відповідальності. В результаті такого узагальнення дисертантка дійшла обґрунтованого висновку про фрагментарність теоретичних конструкцій та ускладнене правозастосування, обумовлене відсутністю єдиної доктринальної позиції та легального визначення цивільно-правової відповідальності (с. 18-19). У зв'язку з цим слід підтримати авторське визначення цивільно-правової відповідальності, запропоноване дисертанткою, яке враховує основні концепції цього поняття (с. 19-20) та узагальнення ознак такої відповідальності (с. 24).

У підрозділі 1.2. досліджено підстави та умови цивільно-правової відповідальності. Так, дисертанткою проаналізовано різні наукові підходи до розуміння понять «підстави» та «умови» юридичної та цивільно-правової відповідальності, а також судову практику. Наведене значення та зміст складу цивільного правопорушення як визначальної передумови настання цивільно-правової відповідальності (с. 35). Дисертантка також проаналізувала не лише загальні, але і спеціальні умови цивільно-правової відповідальності, що застосовуються у виняткових випадках і мають додатковий характер (с. 36), а також проаналізувала поділ таких умов на позитивні і негативні і навела актуальну судову практику, що ілюструє такі умови.

У підрозділі 1.3 зосереджено увагу на особливостях окремих видів цивільно-правової відповідальності, їх спільних та відмінних ознаках. Слід підтримати висновок дисертантки про те, що інститут солідарної відповідальності в ЦК України охоплює 3 сфери: договірні відносини,

позадовірні (деліктні) солідарні пасивні зобов'язання та забезпечувальні механізми (с. 44). На підтримку наведеної позиції дисертантка навела актуальну судову практику. Не оминула увагою дисертантка і особливості регресної відповідальності та відсутність єдиної точки зору на її правову природу. З врахуванням дослідження різних наукових підходів до її розуміння дисертанткою сформульовано висновок, що заслуговує на підтримку, згідно з яким регрес є «похідним інститутом, який поєднує елементи відповідальності та охоронних відносин, а його головна мета полягає у справедливому розподілі витрат і притягнення до відповідальності винної особи» (с. 48). Особливу увагу у цьому підрозділі дисертантка звернула на особливості деліктної відповідальності, що сприяло більш повному розкриттю відмінностей такого виду відповідальності від договірної (с. 52-59). Важливе значення для дослідження має здійснена дисертанткою порівняльна характеристика договірної, позадовірної та деліктної відповідальності, що знайшло прояв у висновках, в яких визначаються їхні спільні та відмінні ознаки (с. 66-67).

Другий розділ присвячено характеристиці звільнення від цивільно-правової відповідальності за законодавством України. У підрозділі 2.1 дисертантка проаналізувала загальні засад звільнення від відповідальності та встановила співвідношення понять «звільнення від цивільно-правової відповідальності», «виключення відповідальності» та «обмеження відповідальності», в результаті чого зробила обґрунтовані висновки (с. 72-73). З метою розкриття змісту поняття «звільнення від цивільно-правової відповідальності» дисертантка проаналізувала історичний розвиток поглядів на це поняття, починаючи з досягнень римського права. Окрему увагу у цьому підрозділі дисертантка зосередила на дослідженні випадку (казусу) як підстави звільнення від відповідальності, та його співвідношення з форс-мажорними обставинами. Проаналізовано в цьому підрозділі і особливі підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності, такі як умисле потерпілого, провина кредитора, необхідна оборона і крайня необхідність (с. 88-94). Особливу увагу у підрозділі 2.2 приділено правовій природі звільнення від відповідальності за

порушення договірних зобов'язань. В результаті дослідження якої дисертантка зробила обґрунтований висновок про те, що для припинення правовідношення через неможливість виконання зобов'язань необхідно довести, що виникнення відповідних обставин було непередбачуваним і невідворотним; встановлений причинно-наслідковий зв'язок між обставинами і неможливістю виконання, а також встановлена темпоральна дія неможливості виконання зобов'язання (с. 98). З метою повного розкриття теми дисертантка проаналізувала зарубіжний досвід та міжнародну правозастосовчу практику. Окрему увагу в пункті 2.2.1 дисертації зосереджено на розмежуванні форс-мажору та обставин непереборної сили, в результаті чого дисертанткою запропоновано поділ обставин непереборної сили на 3 групи, що містить ознаки наукової новизни (с. 109), а також спільні ознаки таких обставин (с. 109). Слід відзначити що дисертантка проаналізувала велику кількість судової практики для підкріплення своєї позиції та зробила ґрунтовні висновки (с. 121-122). Особливу увагу в пункті 2.2.2 дисертантка приділила розмежуванню форс-мажорних обставин та істотної зміни обставин та зробила достатньо обґрунтований висновок про те, що форс-мажорні обставини мають набагато ширше застосування, можуть охоплювати не лише сферу цивільного права, але й адміністративного, податкового та регуляторну діяльність та перетворюються на універсальний правовий інструменти, що може застосовуватися у різних сферах, залежно від наявності належного юридичного підтвердження та відповідного правового регулювання (с. 132-133).

Слід відзначити, що дисертантка не оминула увагою правову значення воєнного стану в Україні для досліджуваної теми та дійшла обґрунтованих висновків, основний з яких полягає в тому, що сам факт збройної агресії РФ проти України не є автоматичною підставою для звільнення від відповідальності за невиконання конкретного договірної зобов'язання (с. 139).

У третьому розділі здійснене дослідження зарубіжного досвіду правового регулювання звільнення від цивільно-правової відповідальності. З цією метою дисертантка здійснила порівняльну характеристику законодавства та судової

практики Франції, Німеччини, США, Італії, Великобританії та ін. країн з метою встановлення спільних та відмінних підходів до розуміння поняття форс-мажорних обставин та їх змісту. Високим ступенем обґрунтованості відзначається висновок про те, що країни англо-саксонської правової системи тяжіють до формального підходу у тлумаченні форс-мажорних застережень, застосування доктрини «розумних зусиль» та «альтернативного виконання», що спрямовані на збереження договірних зв'язків і пошук балансу між юридичною невизначеністю та економічною доцільністю.

Надаючи загалом високу позитивну оцінку дисертаційному дослідженню Богданової В.В. водночас не можна не звернути увагу на окремі його вразливі місця та дискусійні положення, до яких можна віднести наступні.

1. Зважаючи на тему дисертаційного дослідження «Підстави звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань», логічним було б розкриття дисертанткою не лише поняття, ознак, підстав та умов такої відповідальності та звільнення від відповідальності, але і особливі підстави звільнення від відповідальності за порушення окремих видів договірних зобов'язань (напр. зобов'язань з передачі майна у власність, користування, зобов'язань з виконання робіт та надання послуг) з метою визначення спільних та особливих підстав. Так, наприклад, Закон України «Про захист прав споживачів» встановлює таку підставу звільнення виконавця від відповідальності, як вина споживача. Певні підстави також передбачені іншими спеціальними законами: "Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку", «Про страхування», «Про туризм», та ін. Відтак, дисертантці можна було узагальнити ці норми в окремому параграфі, що дозволило б уніфікувати ці підстави.

2. Незважаючи на те, що держава та територіальні громади вступають на рівних засадах у договірні відносини з суб'єктами цивільних відносин, їхня відповідальність за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань, як і підстави для звільнення від такої відповідальності, мають певні особливості. Тому цікавим було б дослідження підстав звільнення держави та

територіальних громад від відповідальності за невиконання договірних зобов'язань в умовах воєнного стану. Так, спеціальні підстави звільнення від відповідальності передбачені ЗУ «Про протимінну діяльність», «Про житлово-комунальні послуги», «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» та ін. Так, у зв'язку зі скасуванням Господарського кодексу України останній закон врегульовує особливості такої відповідальності за зобов'язаннями державних та комунальних підприємств та установ та підстави для звільнення від такої відповідальності.

3. У підрозділі 1.1 на с. 24 дисертантка наводить характерні ознаки цивільно-правової відповідальності, серед яких виділяє, зокрема, таку ознаку, що стосується розміру відповідальності, як можливість перевищення розміру компенсації, порівняно з фактичною шкодою завдяки застосуванню додаткових санкцій (неустойки, завдатку тощо). Водночас, на нашу думку, найголовнішою ознакою є принцип повного відшкодування збитків (ст. ст. 22, 1166 ЦК). Хоча дисертантка й зазначає про можливість збільшення розміру такого відшкодування, водночас не відзначає можливість зменшення такого розміру при наведенні її основних ознак (ст. 616 ЦК). Проте в дисертаційному дослідженні дисертантка аналізує обмежену відповідальність (с. 50-51). Відтак для узагальнення ознак цивільно-правової відповідальності з метою послідовного розкриття основних її ознак необхідно спочатку зазначати головний принцип повного відшкодування завданої шкоди (збитків) та відзначати не лише можливість збільшення, але і зменшення розміру такого відшкодування, що спрятиме більш повному розумінню сутності цивільно-правової відповідальності. Тому дисертантка може розширити перелік таких ознак за рахунок зазначених вище.

4. Здійснюючи порівняльну характеристику підстав звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань в Україні та зарубіжних країнах дисертантка робить висновок, з яким не можна беззастережно погодитись. Так, на с. 196 (п. 8 висновків) вона стверджує, що в Україні практика

обмежується включенням у договори про форс-мажорні обставини, виходячи з норм ЦК України та спеціальних законів, що призводить до правової невизначеності, неврегульованості відносин і численних судових спорів, у зв'язку з чим виникає обґрунтована необхідність внесення відповідних змін у законодавство. Однак, в такій редакції висновок є не зовсім зрозумілим та не пояснюється чому врегулювання в ЦК та інших законах призводить до правової невизначеності, адже на нашу думку, така невизначеність може бути обумовлена саме відсутністю таких підстав у таких законах, а не їх наявністю. На с. 186-188 дисертантка певною мірою пояснює свою позицію тим, що сторони договору зазвичай обмежуються в договорі включенням «стандартної фрази про форс-мажор». Однак, все одно залишається не зовсім зрозуміло що саме дисертантка мала на увазі та в чому саме полягає така невизначеність. Відтак дисертантці варто уточнити свою позицію з даного питання.

Однак висловлені вище зауваження стосуються дискусійних питань або положень, які не є принциповими і не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації.

Опубліковані роботи дисертантки відображають основні положення дисертації. Дисертанткою виконано вимоги щодо оприлюднення результатів дисертаційного дослідження. В дисертаційному дослідженні та наукових публікаціях дисертантки не було допущено порушень академічної доброчесності.

За своїм змістом робота є чітко структурована і свідчить про логічність та послідовність викладення позиції автора у процесі дослідження. Зміст роботи відповідає обраній темі. Дисертаційне дослідження містить нові наукові розробки у галузі цивільного права, належно обґрунтовані практичні рекомендації та пропозиції щодо внесення змін до чинного законодавства у сфері цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань, що закріплені у додатку до дисертації.

Дисертація є завершеною самостійною кваліфікаційною науковою працею, яка має важливе теоретичне і практичне значення для науки цивільного

права. Дисертанткою отримані нові науково обґрунтовані результати, які в сукупності розв'язують наукове завдання – розроблення основних засад звільнення від цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань .

Дисертація *Богданової В. В.* на тему *«Підстави звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань»* за актуальністю, ступенем наукової новизни, обґрунтованістю, науковою та практичною значущістю здобутих результатів відповідає спеціальності 081 «Право» та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. № 261, наказу МОН України від 12 січня 2017 р. № 40 «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» і Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44), а її автор – Богданова Валерія Володимирівна – за результатами проведення публічного захисту заслуговує на присудження ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право».

Офіційний опонент:

Доцент кафедри приватного права
Національного університету
«Києво-Могилянська Академія»
кандидат юридичних наук, доцент

І. О. Дзера

«27» серпня 2026